

РЕАЛІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО ПАРТНЕРСТВА У ПРОСТОРІ ОСВІТНЬОГО КЛАСТЕРУ

У статті розглянуто поняття «соціальне партнерство» і «освітні кластери», актуальність та особливості їх функціонування. Обґрунтовано можливості застосування освітніх кластерів в умовах вітчизняної системи освіти. Визначено структуроутворюючі елементи освітнього кластеру та очікувані результати їх впровадження практики в сучасних умовах.

Ключові слова: освітні кластери, освітні установи, модель, ринок праці, ринок освітніх послуг, соціальне партнерство, взаємодія.

The concepts of "social partnership", "educational clusters, peculiarities and the actuality of their functioning were discussed in the article. The possibilities of the educational clusters application in condition of the national education system were determined. Structureforming elements of educational cluster and expected results of their implementation in practice were defined.

Keywords : educational clusters, educational institutions, model, labor market, educational service market, social partnership, cooperation.

Постановка проблеми у загальному вигляді і її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Становлення інноваційно орієнтованої економіки в Україні викликає кардинальні зміни в соціально - економічній життєдіяльності суспільства та зумовлюють зміну вимог до рівня та якості освіти. Освіта стає одним з найважливіших чинників сталого розвитку суспільства, конкурентоспроможності та національної безпеки держави. Це обумовлює необхідність своєчасного вирішення ряду проблем в системі освіти, що роблять істотний вплив на соціально-економічну ситуацію в державі. Перш за все, потребують вирішення такі проблеми, як дисбаланс на ринках праці та освітніх послуг; дефіцит кваліфікованих робітників, особливо у високотехнологічних та інноваційних галузях; відсутність налагодженої системи партнерських відносин між системою освіти, виробництвом і бізнес - співтовариством; занадто довгі терміни підготовки кадрів; соціальна незахищеність випускників; невідповідність навчально-матеріальної бази освітніх закладів сучасним технологіям виробництва; недосконалість нормативного забезпечення взаємовідносин між навчальними закладами та споживачами освітніх послуг; недостатнє державне фінансування освітніх програм. Існуюча структура і якість освіти суперечать завданням соціального та економічного розвитку як окремих підприємств, регіонів, так і країни в цілому.

Одним із напрямків вирішенні цих проблем є налагодження системи соціального партнерства освітніх установ та різних соціально-економічних інститутів, яке розглядають як систему спільної діяльності, що забезпечує підготовку висококваліфікованих фахівців, конкурентоспроможних та мобільних на ринку праці. З іншого боку, диференціація та індивідуалізація освіти є передумовою виникнення інтеграційних процесів, один з яких - формування та розвиток освітніх кластерів. Формування та розвиток кластерів є важливою конкурентною перевагою сучасної економіки та забезпечує реальний синергетичний ефект як на рівні підприємства, регіону, так і країни в цілому. Актуальність обраної теми дослідження обумовлена існуючим протиріччям між потребою розвитку партнерських відносин на ринках освітніх послуг та праці, як необхідної умови підготовки компетентного фахівця, що відповідає вимогам роботодавців та недостатньою використанням кластерного підходу в цьому процесі.

Аналіз останніх досліджень, у яких започатковано вирішення проблеми. Різні аспекти, пов'язані з кластерними механізмами, розглянуті в працях учених: Портера М., Томпсона А., Асадуліна Р.М., Г.А. Корецького, В.П., Корчагіної Н.А., Смирнова А.В. та інших. Соціальне партнерство як науковий феномен взаємодії є предметом вивчення багатьох зарубіжних та вітчизняних вчених. Зокрема, досить активно й плідно працюють у зазначеному напрямку Н. Балабанова, О. Доронін, І. Дубровський, В. Жуков, А. Колодій, О. Куценко, О.Мартякова, О. Мірошніченко, Д. Неліпа, Н. Нижник, Л. Пашко, О. Попов, А. Сіленко, та ін. У той же час недостатньо дослідженим залишаються питання формування освітніх кластерів як напрямку соціального партнерства на ринках праці та освітніх послуг.

Цілі статті – проаналізувати сутність поняття «освітній кластер» як форми соціального партнерства та вивчити особливості реалізації кластерного підходу в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. В сучасних умовах господарювання питанням підготовки кадрів та розвитку людського

капіталу організацій різних рівнів управління приділяється все більше уваги. Досягнення та утримання конкурентних позицій на внутрішніх та зовнішніх ринках підвищує вимоги до компетенції персоналу та системи його підготовки зокрема. Роботодавці вимагають від системи освіти таких фахівців, які відразу, без адаптаційного періоду, стажування могли якісно виконувати специфічні професійні обов'язки, тому освітній заклад має оперативно оновлювати та коригувати зміст підготовки спеціаліста за участю соціальних партнерів, особливо це стосується наукомістких виробництв.

У зв'язку з цим соціальне партнерство можна визначити як один з головних інструментів розвитку освіти, орієнтованої на формування компетентного фахівця. Ефективна організація соціального партнерства у сфері освіти вимагає чіткого розуміння його сутності. У широкому сенсі «партнерство» означає різноманітні форми співробітництва, в яких бізнес - середовище, держава, і освітні установи спільними силами створюють форму і зміст системи підготовки та розвитку людського капіталу. Воно являє собою координацію освітніх систем з іншими виробничими системами, новими формами відносин, механізмом яких є договірні відносини і угоди.

Соціальне партнерство в освіті являє собою особливий тип взаємодії освітніх установ з суб'єктами та інститутами ринку праці, регіональними органами виконавчої влади, громадськими організаціями, націлений на максимальну згоду і реалізацію інтересів усіх учасників цього процесу. Соціальне партнерство означає не тільки практику спільного вироблення рішень, але також збалансованість взаємної відповідальності, як конструктивна взаємодія суб'єктів ринків праці та освітніх послуг з метою задоволення інтересів усіх взаємодіючих сторін. Тому особливості соціального партнерства в системі освіти обумовлені постановкою його мети, яка полягає в пошуку додаткових можливостей для поліпшення умов (матеріальних, фінансових, організаційних, кадрових, педагогічних, соціально-психологічних та ін) підготовки конкурентного фахівця. Форми і методи сучасного соціального партнерства відрізняються тим, що вони будуються на договірних засадах і передбачають високий ступінь відповідальності взаємодіючих сторін.

Основним фактором розвитку соціального партнерства в системі освіти є інтеграційні процеси, які обумовлюють поєднання можливостей кадрового, виробничого, освітнього потенціалу для вирішення завдань, спрямованих на підготовку конкурентоспроможного фахівця.

Вивчення зарубіжного і вітчизняного досвіду показало, що для оптимізації діяльності освітньої установи необхідні: високий рівень компетентності педагогічного складу, інтеграція навчання з наукою і виробництвом, участь роботодавців у розробці стандартів освіти та в оцінці якості підготовки фахівця.

Інтеграція освіти з наукою, та виробництвом має два підходи:

відновлюючий підхід, спрямований на відродження традиційних механізмів і колишніх форм взаємин у вигляді неформалізованого діалогу;

кластерний підхід, заснований на конструюванні взаємодії нового типу соціального діалогу та соціального партнерства. Одна з форм такого підходу до формування партнерських зв'язків навчального закладу, підприємства та економіки - освітній кластер.

Кластер в економіці - група географічно сусідніх взаємопов'язаних компаній (постачальники, виробники тощо) і пов'язаних з ними організацій (освітні заклади, органи державного управління, інфраструктурні компанії), що діють в певній сфері і взаємодоповнюють один одного.

М.С. Чванова [9], В. М. Юр'єв [10] визначають освітній кластер як об'єднання освітньої установи та підприємства однієї галузі з метою підготовки фахівців та проведення актуальних практико - орієнтованих досліджень. О. Є. Гаврилова, Ф.Т. Шагеева, Л.Л. Нікітіна у своїх дослідження визначають освітній кластер як сукупність освітніх закладів, взаємопов'язаних між собою та об'єднаних за галузевою ознакою, що знаходяться в партнерських відносинах з підприємствами галузі [11].

Освітній кластер, являє собою об'єднання освітніх установ та підприємств певної галузі, локалізованих територіально, кінцевим продуктом взаємодії яких є освітня послуга як результат поєднання єдиного інтеграційного освітнього простору, освітньої моделі, багаторівневої інтеграції та взаємодії.

Основні концептуальні положення освітнього кластеру наведено на рис. 1.

Рис. 1. Основні концептуальні положення освітнього кластеру

В загальному розумінні, освітня модель - це варіант практичної діяльності в освіті, який характеризує її практичне втілення. Серед моделей освіти, виходячи з ситуації, практики, можна виділити:

1. Модель освіти як державно - відомчої організації;
2. Традиційна модель освіти (модель систематичного академічної освіти як способу передачі молодому поколінню універсальних елементів культури минулого);
3. Модель розвиваючого освіти (передбачає організацію освіти через широку кооперацію діяльності освітніх установ різного типу та рівня, що входять в систему освіти країни та виконують соціальне замовлення органів влади на підготовку кадрів);
4. Раціоналістична модель освіти (забезпечує засвоєння знань, умінь, навичок і практичне пристосування молодого покоління до існуючого суспільства);
5. Феноменологічна модель (індивідуальний характер навчання з урахуванням особистісних особливостей учнів, дбайливе і шанобливе ставлення до їх інтересам і потребам);
6. Неінституціональна модель освіти (орієнтована на організацію освіти поза соціальних інститутів, зокрема шкіл і вузів);
7. Освіта дорослих (освіта ідентифікується як процес, що триває протягом усього життя, забезпечує підтримку і збагачення особистісного статусу та професійної компетентності людини).

Таким чином, освітня модель являє собою освітню систему, що включає в себе зміст освіти та її цілі, проектування навчальних планів і програм, приватні цілі різних суб'єктів освітнього процесу, моделі його організації, методи контролю та звітність, способи оцінки процесу та якості освіти.

В даний час існує безліч досліджень, що свідчать про позитивну кореляцію між наявністю кластерів і більш високим рівнем економічного розвитку територій. За даними Європейської кластерної обсерваторії, на території країн Євросоюзу функціонують близько 69 освітніх кластерів (Оксфорд, Амстердам, Лондон, Варшава, Париж і т.д.), які мають різний рівень інноваційного розвитку, заробітної плати, обсяг експорту освітніх послуг і т.і. [14].

Реалізація соціального партнерства у просторі освітнього кластера, можлива та потребує особливого вивчення з метою визначення можливостей впровадження кластерної політики для розвитку та підвищення конкурентоспроможності як вітчизняних підприємств, так і закладів, що надають освітні послуги.

Під кластерною політикою розуміють систему заходів і механізмів підтримки кластерів, які забезпечують підвищення конкурентоспроможності суб'єктів, що входять до кластеру, а також забезпечують впровадження інновацій.

Необхідність формування економічних кластерів пов'язана з потребою об'єднати в рамках одного бізнес - проекту фундаментальні розробки і сучасні системи проектування нових технологій, методики, інтелектуальних продуктів і підготовки виробництва цих продуктів. Для роботодавця - замовника освітніх

послуг освітні установи, що включені в кластер, є базою комплексного практично - орієнтованого знання, що дозволяє визначити зони пріоритетних інвестиційних вкладень. Інтеграція в економічному кластері розуміється не тільки як формальне об'єднання різних структур відомої тріади «освіта - наука - виробництво», а також як пошук нової форми сполучення їх потенціалів з метою досягнення найбільшого ефекту у вирішенні поставлених завдань.

Н.А. Корчагіна в своїх роботах визначила основні переваги існування кластерів [6]. По - перше, організації та компанії, що входять в кластер, здійснюють свою діяльність ефективно, за рахунок того, що мають доступ до спеціалізованих активів, постачальників, які можуть реагувати набагато швидше, оскільки знаходяться в одному кластері, а не відокремлено. По - друге, компанії, освітні установи, дослідницькі центри можуть досягти більш високого рівня інновацій за рахунок генерування нових ідей, активного нововведення через поширення знань та тісну взаємодію. Витрати на експерименти в рамках одного кластера набагато нижче. По-третє, рівень ділової активності усередині кластера набагато вище, оскільки компанії покладаються на партнерів всередині кластера, а витрати для них обходяться значно дешевше. Таким чином, за рахунок зниження витрат та конкуренції за спеціалізовані ресурси компанії кластера отримують додатковий прибуток.

Модель освітнього кластера як форми соціального партнерства являє собою цілісне утворення, що включає в себе організаційний, управлінський, технологічний, змістовний рівні, поєднання яких дозволяє чітко уявити цілеспрямований процес розвитку соціального партнерства, визначити відповідність поставленої мети та кінцевого результату.

Формування та реалізація освітньої моделі повинні відбуватися через соціальне партнерство, яке в умовах кластера буде ефективним, за умови що:

всі рівні освіти однієї галузі знаходяться у спадкоємному взаємозв'язку на основі наскрізних освітніх програм;

освітні програми створюються з урахуванням вимог професійних стандартів, розроблених представниками підприємств галузі;

колективи освітніх установ та підприємств взаємодіють на основі принципів соціального партнерства.

Умовно систему освіти, в контексті соціального партнерства, можна представити як модель «чорного ящика», в якому вхідними потоками є: учні, фінансові та трудові ресурси, матеріально-технічне оснащення, а відповідно вихідними: кваліфіковані та конкурентоспроможні фахівці, підвищення культурного та освітнього рівня населення, зростання продуктивності праці, зростання національного доходу за рахунок росту продуктивності праці. Як і більшість конкурентоспроможних кластерів, освітні кластери виникають природним шляхом в силу наявності та взаємодії істотної кількості чинників.

Розрізняють три варіанти формування освітніх кластерів:

кластер освіти з внутрішніми проектами (будівництво нових навчальних будівель, бізнес - інкубаторів тощо);

галузеві вузи - ядро кластерної економіки (інтеграція програм вищої, середньої та початкової освіти всередині галузевих кластерів);

освітні кластери корпорацій (створення освітньої інфраструктури ОДК на базі освітніх установ міст і регіонів, де базуються виробничі комплекси певної промислової корпорації, наприклад вугільної)

Необхідно чітко розуміти, що освітній кластер являє собою групу освітніх установ, локалізованих на одній території та в рамках одного проекту, які формують в якості кінцевого продукту освітню послугу, конкурують і взаємодіють між собою і мають навколо постачальників необхідних факторів виробництва, обладнання, спеціалізованих послуг, інфраструктури, науково - дослідних інститутів, органів влади та громадські організації (рис. 2.).

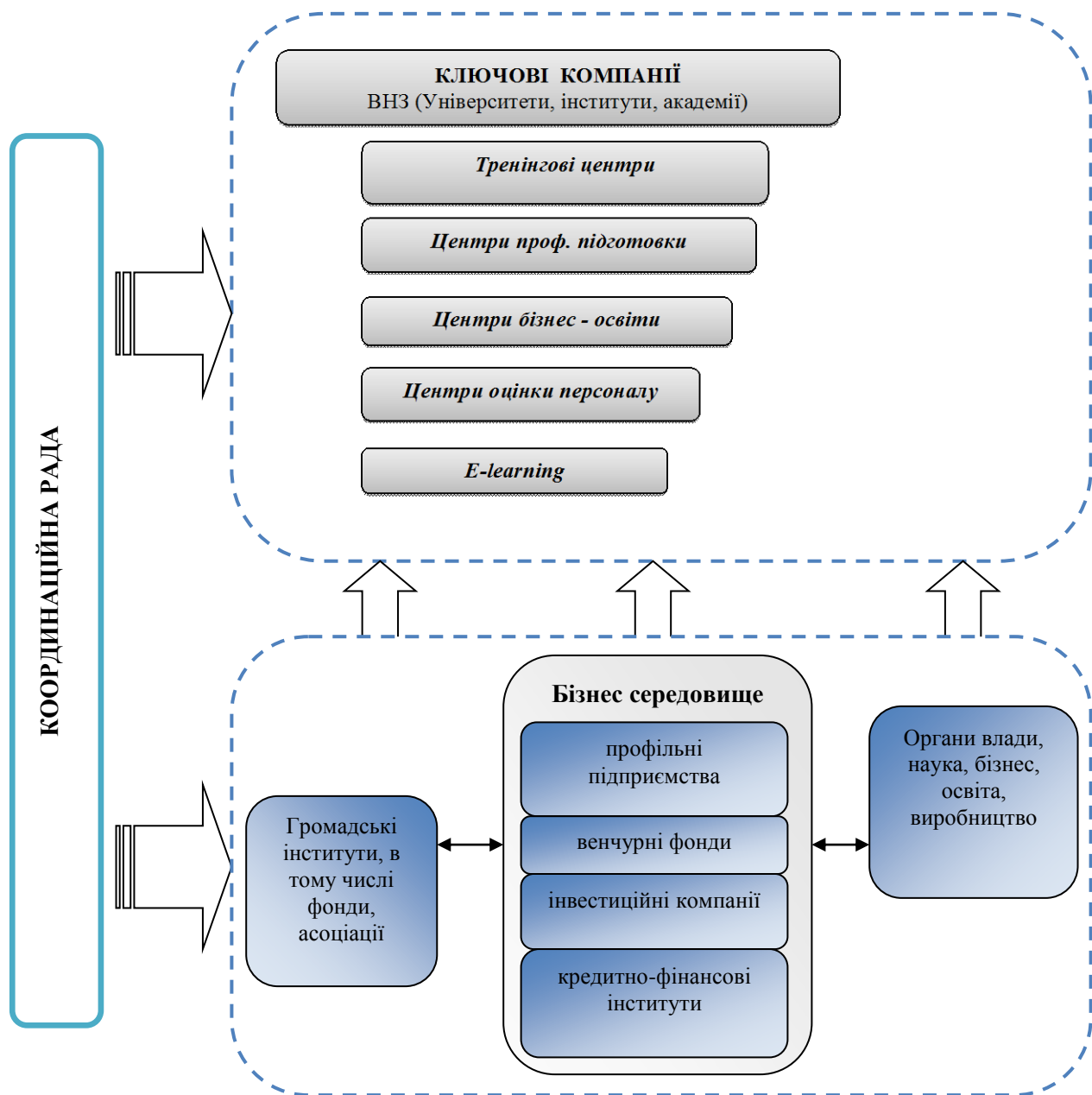

Рис.2. Структуруючі елементи освітнього кластеру

Взаємодія даних суб'єктів на ринку праці та освітніх послуг має істотний вплив на конкурентні переваги кожного з них. Для визначення стратегічних пріоритетів та основних напрямів розвитку кластера необхідне створення координаційної ради - паритетного органу науки, освіти, бізнесу, влади і суспільства. Основні сфери діяльності координаційної ради:

- координація та консолідація взаємодії учасників кластерних об'єднань;
- сприяння залученню зовнішніх інвестицій в кластерні об'єднання;
- оперативний консультативний супровід проектів;
- координація реалізації кластерних проектів з органами державної влади всіх рівнів;
- поширення найбільш ефективного практичного досвіду реалізації кластерних ініціатив.

Отже, кластерам властиві наступні ознаки: взаємодія інновацій та освіти; можливість дослідження ринку; кваліфікація кадрів; розвиток трудового потенціалу; близькість до постачальників; наявність капіталу; доступ до спеціалізованих послуг; відношення з постачальниками обладнання; асоційовані структури; інтенсивність формування мереж; підприємницька ініціатива; колективне бачення та керівництво; взаємна відповідальність та зацікавленість.

Партнерські відносини в даному випадку повинні будуватися на основі принципів взаємодії, інтеграції, корпоративності, саморозвитку, самоорганізації та соціальної адаптації її суб'єктів. Взаємодія соціальних партнерів на основі цих принципів забезпечує безперервність і багаторівневість освіти, вдосконалення матеріально - технічної бази, сприяє структуруванню змісту освіти з урахуванням інтересів усіх суб'єктів освітнього кластера, стимулює професійне зростання викладацького складу освітніх установ; гарантує випускникам закладів освіти працевлаштування за обраною спеціальністю з ясною перспективою кар'єрного росту, сприяють формуванню і вдосконаленню їх професійної компетентності; забезпечує освітнім установам гарантоване оплачуване замовлення на підготовку фахівців, можливість розвитку експериментально - навчальної бази, підвищення рівня та диверсифікації наданої освіти.

Всі суб'єкти партнерських відносин приймають участі у регулюванні багаторівневої системи підготовки кваліфікованих кадрів необхідної кваліфікації. Роботодавець визначає вимоги до освіти та якості, освітні установи відповідно - зміст, методи та форми навчання, які інтегрують процесі освіти. При цьому і час на підготовку затребуваного фахівця, і період його адаптації на підприємстві скорочуються.

Напрямки інтересів в процесі взаємодії суб'єктів ринків освітніх послуг та праці можна охарактеризувати наступним чином.

Для освітньої установи:

Реалізація принципів практико - орієнтованого навчання відповідно до сучасних тенденцій розвитку вищої освіти;

Розробка системи підготовки та перепідготовки фахівців з урахуванням потреб роботодавців;

Узгодженість з роботодавцями у підготовці кадрів;

Постійне вивчення ринку праці;

Залучення представників підприємств до процесу професійної підготовки фахівців;

Можливість відкриття спеціалізації за спеціальностями, що цікавлять роботодавця;

Постійне забезпечення бази практик для студентів;

Мотивація студентів до професійної діяльності та ін.

Для підприємства:

Участь у підготовці спеціалістів, необхідних роботодавцеві;

Практична підготовка або перепідготовка фахівців;

Економія коштів і часу на підготовку кваліфікованих фахівців;

Збільшення конкуренції на ринку;

Підвищення якості виробництва або надання послуг підприємствами;

Вирішення проблеми «кадрового голоду»;

Покращення іміджу підприємства;

Можливість зайняти нову нішу в (формування системи замовлень з підготовки або перепідготовки фахівців певної області).

Реалізація соціального партнерства у просторі освітнього кластера є закономірним етапом розвитку освіти, який забезпечує підвищення конкурентоспроможності як освітніх установ, так і інших учасників взаємодії. Ефективне поєднання внутрішньої кластерної кооперації з внутрішньою конкуренцією в рамках кластера - це основа кластерного механізму підвищення конкурентоспроможності. При цьому слід зазначити значимість горизонтальної інтеграції і мережевого характеру взаємодії учасників кластера, що сприяє формуванню строго орієнтованого ланцюжка поширення інновацій, знань та технологій. Відмінною характеристикою освітнього кластера є його інноваційна орієнтованість. Успішні кластери формуються там, де здійснюється «прорив» в галузі інновацій з подальшим виходом на нові рівні розвитку системи. Конкурентоспроможні освітні кластери мають розвинені зв'язки з подібними кластерами в інших країнах і регіонах. Стимулювання таких зв'язків стає ключовим напрямком кластерної політики і полягає в розробці та реалізації програм розвитку співпраці.

Висновки. Основним фактором розвитку соціального партнерства в системі освіти є інтеграційні процеси - коли можливості науки, освіти і підприємств галузі спрямовані на вирішення завдань підготовки

конкурентного фахівця, активно використовується кадровий, виробничий, регіональний потенціал суб'єктів соціального партнерства. У даному дослідженні соціальне партнерство виступило як особливий тип взаємодії ринків освітніх послуг та праці, націлений на розробку, прийняття і реалізацію спільних рішень, що забезпечують якісну підготовку фахівців.

Вивчення зарубіжного і вітчизняного досвіду показує, що стратегія розвитку соціального партнерства має будуватися на основі формування стійких кластерів. Освітній кластер - це сукупність взаємопов'язаних освітніх установ, об'єднаних за галузевою ознакою та партнерськими відносинами з бізнес середовищем. Важливими рисами галузевого освітнього кластера є - створення умов для формування фахівців з різним рівнем професійної освіти, підняття престижу висококваліфікованих кадрів, інтеграція освіти з наукою і виробництвом.

Кластерний підхід є ефективним інструментом стимулювання розвитку ринку освітніх послуг. Взаємодія різних соціальних партнерів в рамках моделі освітнього кластера має будуватися на основі принципів взаємодії, інтеграції, саморозвитку, самоорганізації, а також соціальної адаптації ринків праці та освітніх послуг.

Професійні стандарти, представлені галуззю, стають ефективним механізмом формулювання вимог ринку праці до випускників освітніх установ і відправною точкою для визначення результатів освіти і навчання, що, в свою чергу, дає можливість ринку освітніх послуг чуйно реагувати на запити ринку праці і тим самим управляти якістю підготовки фахівців.

Ефективність освітнього кластера як форми соціального партнерства в освітніх установах визначається такими критеріями:

затребуваність професій і фахівців - випускників на ринку праці;

конкурентоспроможність фахівців;

мобільність у вивченні потреб та зміни комплексу освітніх послуг, як серед роботодавців, так і серед абітурієнтів;

здатність освітньої установи до поліпшення якості освітніх послуг відповідно до сучасних вимог ринку праці;

рівень соціальної та професійної адаптації випускників до компетенцій необхідних роботодавцям та ін..

Реалізація та функціонування освітнього кластеру як напрямку соціального партнерства передбачає отримання наступних результатів:

- забезпечення гнучкої стратегії розвитку освіти (розуміння спільних інтересів та вирішення існуючих в даний час проблем завдяки діалогу з суб'єктами ринку праці);

- створення стрункої системи доступної без перервної освіти, яка, в свою чергу, дозволить покращити якість підготовки фахівців.

- зростання продуктивності праці та рівня зайнятості населення, зростання валового регіонального продукту на душу населення на макроекономічному рівні.

Проведене дослідження зачіпає один з важливих аспектів складної та багатопланової проблеми партнерства на ринку освіти та праці. Результати дослідження дозволяють намітити перспективи подальших досліджень даної проблеми, які пов'язані з розвитком партнерських відносин між освітніми установами та бізнес - структурами; рішенням проблеми скорочення термінів підготовки робітників; а також розробку нормативного забезпечення взаємовідносин між освітніми установами та споживачами освітніх послуг.

Література

1. Смирнов А.В. Образовательные кластеры и инновационное обучение в вузе: монография/ А.В. Смирнов. – Казань: РИЦ «Школа», 2010. – 102 с.

2. Корецкий Г.А. Предпосылки интеграции в образовательный кластер / Г.А. Корецкий, Д.Ю. Лапыгин //ВлГУ: электронный журнал. – 2006. - № 4. - [электронный ресурс]. – режим доступа.-URL: <http://journal.vlsu.ru/index.php?id=58> (дата обращения 02.01.2010г.).

3.Кудрявцева О.В. Доминирование кластеров в экономике/ О.В. Кудрявцева // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2009. - № 11. - С.149-151.

4. Яворский О.Е. Образовательный кластер как форма социального партнерства техникума и предприятий газовой отрасли: дис. канд. пед. наук: 13.00.01/ Казань, 2008.- 253 с.

5. Самохвалов П.А. Создание и функционирование кластеров в региональной экономике [Электронный ресурс] / П.А. Самохвалов // Современные научные исследования и инновации. – Сентябрь, 2011.- Режим доступу: <http://web.snauka.ru/issues/2011/09/2836>
6. Корчагина Н.А. Кластерно-ориентированный подход к региональному развитию: теоретические аспекты и практическая реализация/ Н.А. Корчагина //Гуманитарные исследования. Журнал фундаментальных и прикладных исследований, 2009 №4 (32) – С. 263-269
7. Корчагина Н.А. Образовательные кластеры как основа повышения конкурентоспособности учебных заведений / Н.А. Корчагина // Прикаспийский журнал: управление и высокие технологии – 2009 – №3 (7) – С. 78-84
8. Асадуллин Р.М. Интеграція як нова форма сполучення освіти, науки і практики в регіоні / Р.М. Асадуллин // Акредитація в освіті. - 2009. - № 32. - С. 16-18.
9. Чванова М.С., Юрьев В.М. Университет как центр инновационнообразовательного кластера / М.С. Чванова, В.М. Юрьев // Вестник ТГУ – 2007 – Вып.№5 (49). –С. 7-10
10. Юрьев В.М. Теоретические основы подготовки специалистов наукоемких специальностей: становление университета как центра инновационно-образовательного кластера / В.М. Юрьев // Вестник ТГУ – 2007 – Вып.№10 (54) –С. 7-13
11. Гаврилова О.Е., Шагеева Ф.Т., Никитина Л.Л. К вопросу о подготовке специалистов-конструкторов швейного производства в условиях образовательного кластера/ Гаврилова О.Е., Шагеева Ф.Т., Никитина Л.Л. – [Электронный ресурс]. URL: <http://conference.kemsu.ru> (дата обращения 018.01.2011г.).
12. Горюнова Л. Применение кластерного подхода в сфере образования как закономерный этап его развития / Л. Горюнова // Гуманізація навчально-виховного процесу.-Слов'янськ, 2011.-№ 7.- С. 92 -100.
13. Корчагина Н.А., Соколова К.С. Оценка эффективности использования кластерной политики в целях модернизации образования: опыт Дубая /Приоритеты и интересы современного общества: Материалы Международной научно-практической конференции – Астрахань: Издательский дом «Астраханский университет», 2010 – С. 127-132.
14. Соколова К. С. Использование кластерного подхода в целях повышения конкурентоспособности системы образования: сравнительный анализ международного опыт / К. С. Соколова // Современные исследования социальных проблем, 2010.-№4.1(04)- С. 531-541.
15. Мартьякова О.В. Инновационные технологии в системе гармонизации рынков труда и образования / О.В. Мартьякова - Маркетинг і менеджмент інновацій.- 2010.- № 2.- С. 160-169.